

АУРОБИНДО ГХОШ ҲАЁТИ ВА ИЛМИЙ ФАЛСАФИЙ МЕЪРОСИ

Ж. С. Рамагов

Тошкент давлат транспорт университети, “Ижтимоий фанлар” кафедраси
мудири

М. Ҳасанов

Тошкент давлат транспорт университети, “Ижтимоий фанлар” кафедраси
ўқитувчиси

Лочин Азаматович Валиев

Тошкент давлат транспорт университети, “Ижтимоий фанлар” кафедраси таянч
докторанти

valiyev133@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Мақола файласуф фикрлари ва ижтимоий – сиёсий фикрларини ўз ичига олади. У мустақилликка эришиш йўлида хатто “олов ва қон билан” ҳаракат қилиш керак деган. Гхош ўлимидан олдин ўзининг тўрта ҳаётий орзусини эълон қилган. Билмоқ учун биз ўз ичимизга кириб, ички мушоҳадага берилишимиз керак. Бундан ташқари мутафаккир ҳаёти ва илмий мероси ҳақида фикрлар бор. Гхош фикрича, инсон “Коинотнинг синтези”, яъни инсон кичик кўринишдаги коинотдир.

Калит сўзлар: Монастирлик, пролетариат, Веда, Упанишада, Йога, эволюция, абстракт, метафизика, Апарада, Брахман, Ананда, материалистик, рационал, атман, реаллик, интуиция.

ABSTRACT

The article includes philosophical opinions and socio-political views. He said that even "fire and blood" must be used to achieve independence. Before his death, Ghosh announced his four life dreams. In order to know, we need to go inside and give in to inner observation. There are also thoughts on the life and scientific legacy of the thinker. According to Ghosh, man is a "synthesis of the universe," meaning that man is a small - looking universe.

Keywords: Monasticism, proletariat, Veda, Upanishad, Yogy, evolution, abstract, metaphysics, Aparada, Brahman, ananda, materialistic, rational, atman, real, aesthetics.

КИРИШ

Ҳиндистон қадимий ва бой тарихга эга давлат ҳисобланади. Бу юртдан кўплаб файласуф ва олимлар етишиб чиққан. Шулардан мақоламизнинг асосий қаҳрамони Ауробиндо Гхош ҳисобланади. Аслида мутафаккир ҳаётини ўрганишда икки қисмга ажратиб тадқиқ этиш мақсалга мувофидир. Биринчиси яшаш жойи, иккинчиси эса касбий фаолияти. Файласуфни яшаш жойига қараб даврларга бўлиб ўрганиш ўқувчига осонлик тўғдиради: 1872 – 1879 – Ҳиндистонда яшаган бўлса, 1879 – 1903 – йилларда Англияда, 1903 – 1950 – йилларда яна Ҳиндистонда истиқомат қила бошлади. Шу сабабли мутафаккир ижоди турли давларни қамраганлиги сабабли уни жадвал асосида бўлиб тақди этиш осонроқдир.

Файласуф илмий ижодининг энг сирқирра ва асосий асарлари қуйидагилар киради: “Илоҳий ҳаёт”, “Йога сентизи”, “Ижтимоий тараққиёт психологияси”, “Инсон бирлиги идеали” кабилар. Бундан ташқари ҳам Гхош жуда кўп асарлар, мақола ва очерклар ёзиб оммага тақдим қилган лекин, у юқорида келтириб ўтганлиримизни ўзининг энг сара асарлари деб ҳисоблайди.

МАТЕРИАЛЛАР ВА МЕТОДЛАР

Файласуф таълим концепцияси таълим назарияси методологияси таълимнинг қонуниятлари, тамойиллари, мақсади, мазмуни, усуллари, воситалари, натижаларини концептуал асослаб берувчи Гхошнинг етакчи педагогик ғоялари билан белгиланади. Таълим – билимга асосланган этник фазилатлар ва санъатларни халқларга сингдиришдир. Интеграл Йога идиеал инсон шахсини шакллантиради. Унинг шахси ва ижоди XX аср иккинчи ярмидан то ҳозирга қадар дунёнинг хилма хил мамлакатлари, тадқиқотчилари диққатини ўзига тортиб келмоқда. Унинг ижоди эндиликда Патанджали, Шанкара, Платон, Плотин, Маркс, Ницше, Бергсон, Тейяр де Шарден, Хайдеггер, Юнг, Уайтхед каби машҳур шахслар ижоди билан бир қиёсда баҳоланмоқда. Замонасининг энг машҳур сиётчилари ва шоир ёзувчилари бўлмиш Маҳатма Ганди, Робиндранат Тагорлар билан замонавий ҳинд маданияти ва фалсафасини яратишда ўз ҳиссасини кўшган олимлардан биридир. “Гхош нафақат фалсафа, маданият ва сиёсий илмлар ривожига ҳисса кўшган балки таълим тарбия масаласида ҳам алоҳида эътибор қаратган файласуф ҳисобланади”. У шунингдек шоир инқилобчи ва Ҳиндистон миллий озодлиги ҳаракатининг ташкилотчиси ҳамдир.

Агар биз Ауробиндо Гхошнинг ҳаётини касбий фаолият асосида даврийлаштирсак 3 босқичга бўлиб кўрсатишимиз

мумкин. Биринчи давр 1890 йиллар бошидан XX аср бошлари 1910 йилларгача 20 йилларни ўз ичига олади.

Ўша вақтларда Гхош миллий озодлик ҳаракатининг иштирокчиси ҳамда ҳинд матбуоти саҳифаларида миллий конгрессининг либерал қаноти мафкурасини апозицияси ҳисобланган. 1905 йилдан у кучли таъсирга эга миллатчиларнинг етакчиларидан бирига айланди. Файласуф ҳаётининг иккинчи даври яъни 1910 йилларда Чандернагорга ўтиши билан боғлиқ, ундан кейин эса 1914 – 1921 йилларда француз ёзувчиси Пол Речард билан Пондичерида Гхош ўзининг фалсафий асарларини “Ария” журналида нашр этди ва журнал фаолиятини бирга давом эттирди. 1922 йилдан то умрининг охиригача Ауробиндо ўзини бутунлай Арияда илгари сурилган ғояларини амалга оширишга бағишлади.

Файласуф ҳаётини ёзганимизда бошқача вариантда ҳам кўрсатишимиз мумкин. Умуман олганда, Ауробиндо ҳаёти таниқли сиёсатчининг тақдири сифатида акс эттирилиши ҳамда маънавий орзулар ҳаётини бажариш учун файласуф дунёга келган ва аватар ҳаётидан воз кечган, буларнинг барчаси сиёсий фаолиятни бажариш мақсадида амалга оширилган деб бир неча ёндашувларни ёзишимиз мумкин.

Биринчи ёндашув Ауробиндо ҳаёти рус тадқиқотчилари учун хосдир. Бунда файласуф ҳаёти ва илмий меросини жуда кўплаб рус файласуфлари тадқиқ қилган. Уларнинг бу изланишлари Гхош асарлари ва мақолаларининг тадқиқи ҳам кириб кетади. Шунинг учун ҳамдирки, Гхош ҳаётининг учинчи охирги даври самарасиз яъни уни ўрганишда алоҳида аҳамиятга эга бўлмаган давр сифатида баҳоланади. Иккинчиси Ауробиндо Гхошни шахсан таниган ёки унинг шогирдлари ва биографлар учун хосдир. Яъни бунда Файласуфнинг XX асрнинг биринчи чорагидаги Ҳиндистоннинг сиёсий ва фалсафий ҳаётига қўшган ҳиссаси эмас, балки диний тажрибанинг интенсифлиги ва унинг ривожланишидаги ҳиссаси катта ютуғи ҳисобланади. Ушбу тадқиқот мавзуси Ауробиндо Гхошнинг ижодий фаолиятининг ривожланиш йўлидаги иккинчи ва учунчи даврларни ўз ичига олади.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Ауробиндонинг шахсий ҳаёти ва фаолиятига берилган айрим баҳоларнинг тўғрилиқ даражасини билиш учун унинг ўзининг таржимаи ҳолини иккала жиҳатини ҳам қисқача баён этиб, унинг дунёқарашидаги муҳим томонларини кўриб чиқишимиз тўхрироқ бўлади.

Шри Ауробиндо Гхош – бу буюк ҳинд файласуфи, шоир, ёзувчи, интеграл ёга асосчиси ҳамда инглиз ҳукуматига қарши инқилобий ҳаракат етакчисидир.

1872 йил 15 августда инглизлар калонияси бўлган Ҳиндистондаги Каликуттада туғулган. Файласуфнинг инглизча тарбияга эга отасининг сайи - ҳаракатлари унинг илмий дунёқарашининг кучли шаклланишида катта туртки бўлган. Касби бўйича шифокор бўлган отаси Гхош ҳамда унинг икки катта акасини қўлдан келгунча ҳинд маданияти таъсиридан узоқроқ тутишга ҳаракат қилиб, инглиз маданиятини ўргатган, чунки Европа маданияти ҳинд маданиятига қараганда устунроқ деб билган.

Бу вақтда Ҳиндистон Буюк Британия империясининг мустамлакасига айланган эди. Гхош 7 ёшлик чоғида отаси доктор Дошн Англияга жўнаб кетаётган эди, отаси ўз фарзандларига турли хил диний табақа фарзандлари билан дўст бўлишини умуман таъқиқлади. Лекин катта бўлганида ўзи хоҳлаган динни қабул қилишларига рухсат берди. Доктор Дошннинг нияти ҳозирдан фарзандларини турли хил эътиқод тушунчалари билан миясини тўлдириш эмас балки замонавий таълим билан банд бўлишини хоҳлар эди.

Унинг отаси Англияда таҳсил олганлиги учун ҳам фарзандларига Европа таълимини беришга интиларди. Ауробиндо Гхош беш ёшиданок акалари Бена Бхушан ва Мона Маханлар билан Даржилингдаги Лоретте номидаги монастирлик мактабига ўқишга боради. “1879-1892 йиллар у ўз билимини Англияда аввал Манчестр шаҳридаги Дрюэтта инглиз оиласида уй дарсини олади. Кейинчалик 1884 - 1890 йилларда Лондондаги илохий Павел мактабига қатнайди, ва нихоят 1890 - 1892 йили Кембридж колледжида ўқишини давом эттиради”.

Гхошнинг Европача таълимга қанчалик берилиб кетганлиги шундан далолат берадики, у 1893 йили Ҳиндистонга инглиз, француз, немис, испан, итальян, қадимги грек ва латин тилларини ўрганиб қайтган бўлса ҳам, ўз она тили бўлган бенгал тилини Англиядан қайтгач ўргана бошлади. Шахсан ўзининг айтишича ўз она тилини тўлиқ ўргана олмаган, бу тилда бирон бир нутқ сўзламаган, асарларини деярли хаммасини, шу жумладан фалсафий асарларини ҳам инглиз тилида ёзган.

Мутафаккирнинг қайд этишича отаси ака - укаларига ҳақиқий эркакча таълим тарбия сирларини ўргатганини эслайди. Ауробиндо 12 ёшга тўлгунга қадар латин ва француз тилларини мукамал эгаллаган эди. Инглиз тили эса ўзининг маҳаллий тили ҳисобланар эди чунки отаси унга ёшлигидан инглизча таълим тарбия бериб,

ўрганаётган соҳаларини ўша тилда ўргатган эди. Ёш Ауробиндо мактаб борганида мактаб директори боладаги ўқишга бўлган қобилиятни кўриб қойил қолган эди, чунки барча фанларни шундай мукамаллик билан эгаллар эдики ўзи тенгқурлари ҳеч қандай фанларда унинг олдига тушолмас эди. Шу пайтда инглиз француз ва лотин тилларини ўрганган ёш файласуф юнон тилини ўрганишга киришди.

Гхошнинг мактаблик чоғида енг севимли машғулоти тил ўрганиш ва буюк шоир – файласуфларнинг шеърларини мутоалаа қилиш эди. Шунинг учун ҳам 12 ёшли мутуфаккир аллақачон Гомер, Аристофан ва Европанинг машҳур шоир файласуфларнинг асарлари билан танишиб ўқиб чиққан эди. У мактаб ёшидан ҳеч қачон диний билимга қўл ўрмаган, сабаби отасининг ўғитлари уни бу соҳага қўл ўришга йўл бермас эди. Унинг фикрига кўра “Дин ва маънавият” кўпчиликнинг ўйлашича бир хил, аслида улар турличадур. Нега десангиз шуни айтишим мумкинки, динлар инсонларни турли оқимларига, йўналишларига ва турлича диний эътиқодларига кўра ажратади. Маънавият эса қандай бўлишидан қатъий назар одамларни бирлаштиради. Бундай ғояларни ўқиб биз файласуфнинг диний назарияси динга нисбатан салбий деган хулосага келишимиз мумкин, аслида ундай эмас. Агарда шундай бўлганида қадимги Ҳиндистоннинг диний таълимотига асосланган Интеграл Ёга ва Интеграл Ведантага қўл ўрмаган бўларди.

Ҳақиқий теократия – бу руҳонийларнинг руҳонийча шоҳлиги эмас балки, инсонларнинг маънавий камолотга этган шоҳлигидур деб қўшимча қилади файласуф. Файласуф кўп одамлар билан мулоқатга киришишга интилмаган ва шу билан ўзини ҳеч қачон ёлғиз ҳис қилмаган сабаби, ёлғиз бўлиши биланок ижод билан шуғулланган ҳамда у бундай пайтларда адабиёт ва шеърят дунёсида яшаган. Мактабни аъло баҳолар ва мукофотлар билан битириб ўз қобилияти билан қироллик коллежи Кембрижда ўқишга қабул қилинди. Ўқишнинг биринчи йилида юнон ва лотин тилларида қилган илмий ижодлари унга катта ютуқлар олиб келди. Ўқиш давомида файласуфга ватанининг мустамлакалиги унга тинчлик бермай ўз она юртини озод қилиш ҳақида ўйлар эди.

1890 - йиллардан бошлаб у Ҳиндистоннинг ижтимоий – сиёсий ҳаётида фаол иштирок этиб, “Нилуфар ва Ханжар” махфий жамоасига асос солди. Гхош Миллий Конгресс партиясидаги либерал раҳбарларининг сиёсатига қарши чиқиб, “Ҳозирги даврда бутун инсоният демократия ва адолат йўлида ҳаракат қилаётган экан умуминсониятнинг келажаги қуйи синфининг сони ва диний маданиятига

боғлиқдир. Бизнинг пролетариятимиз (у пролетарият деганда ишчи, дехқон, косиб хунарманд ҳамда майда буржуазияни тушунар эди), очлик ва қоронғуликка ботган. Сиз хохлайсизми ёки йўқми, бундан қатъий назар мана шу қоронғуликдаги ва азоб уқубатдаги пролетариат келажакка қаратилган барча орзу умидларимизни ўзида мужассамлаштирган, чунки жамиятнинг ўрта синфи куч, ақл ва содиқликдан махрум этилган”, - деб қайд этган, бу вазлар кейинчалик партияни халқ оммаси билан яқинлаштиришга ҳаракат қилди.

1892 йил 20 ёшида мутафаккир Ҳиндистонга қайтишга мажбур бўлди чунки, отаси оламдан ўтган эди. Бомбейга ўз уйига келганида онаси ўғлини танимайди, шуниси маълумки файласуф узоқ вақт ғарб маданияти ва таълим – тарбиясини олиб узоқ йиллар ўз она юртига келмаган ҳамда ота – онасини кўрмаган шу сабабли бетоб онаси ўз ўғлини биринчи кўрганида танимай қолади. Отасининг вафот этганига қарамай файласуф ўзини оғир вазмин тутиб оиланинг тирикчилик ишларига шунғиб кетади. Шу мақсадда Бомбейнинг Маҳорожа Борода мактабига француз тилидан дарс беришни бошлайди. Кейинроқ эса бир коллеждан иш топиб инглиз тилидан дарс бериб, бироз вақтдан сўнг шу ерда директор ўринбосари вазифасини бажара бошлади. Ишга кирганида ў ўз она тилини билмганлиги учун алоҳида мураббий ёллаб тил ўрганишга киришди. Мураббий Гхош билан бўлган илк учрашувини шундай тасвирлайди: “Мен Ауробиндони ўзича Европа таълимини олган олифта, кийинишлари ҳам ўзгача, соч турмақлари ҳам англичанча бўлган, юнон, лотин ва француз тилларини биладиган манман шахс сифатида деб тасаввур қилганман”.

Файласуф инглиз, рус, немис ва француз тилларидаги асарларни ўқиши қадимги ҳиндистоннинг муқаддас китоблари Упанишадлар, Бҳавагита ва Рамаяналарни ҳам ўқиб чиқди. У бунгача қадим ҳинд тили бўлмиш санскрит тилини ҳам ўрганди. Мутафаккир шундай кучли хотирага эга едики, ўқиган китобини бир марта ўқиб чиқса тўлиқ ёдида қоларди, китоб ёзишда иқтибос келтириш учун олимларнинг асарларини такроран очиб ўқиши шарт эмас эди. Шунинг учун бўлса керак ҳар бир асари ва битиглари чуқур маъно мазмун кашф этади.

Гхош ўз ватанига қайтиши билан Ҳиндистоннинг бутун дунёда обрўсини ошириш ўз ватанини инглизлар таъсиридан озод қилиш учун хизмат қила бошлайди. У барча ватанпарвар кучларни тўплаб битта катта жамоа тузишни мақсад қилади ва шу сабабли файласуф, замондоши бўлмиш Ганди каби файласуфларнинг ғайриоддий ғоялари ва услублардан фойдаланиб ҳаракат қилади. Унинг

таъкидлашича: “Ҳиндистоннинг асл душмани ташқи куч эмас, балки асл душман бу ўзимизнинг қурқоқлигимиз ва ўзимизга буйсунмас ҳиссиётларимиздур” деб эътироф этади. Сиёсий ва маънавий кураш мутафаккир илгари сураётган инқилобий ҳаракатнинг асосий босқичларидан бири эканлиги ва жамиятдаги инсонларнинг маънавий азоб – ўқубатларини ҳамда бахтсизликлардан халос бўлиши учун енг аввало инсон ўзини – ўзи анлаши, руҳий дунёсини эркин қилиши кераклигини таъкидлайди. Агар инсон руҳий эркин бўлмаса қандай қилиб сиёсий эркинлик нималигини тушуниши мумкинлигини айтади. Шунинг учун файласуф бундай катта курашда халқнинг сиёсий ва маънавий бирлигини таъминлаш учун бутун миллат кучига таяниш кераклигини билади ва у бу кучни олиш учун Интеграл йогага мурожаат қилади.

Интеграл йога Ауробиндо сиёсий фаолияти учун жуда самарали ҳаракат воситасига айланиб ўлгурган эди, сабаби файласуф “Йоганинг қадимий моҳияти бўлмиш инсон ҳаётининг яққалиқдаги руҳий кечинмаларини эмас балки, одамзотнинг яширин кучларини юзага чиқариш, потенциал имкониятларини очиб бериш ва фаол инқилобий ҳаракатини жунбушга келтириш мумкин бўлган томонларидан фойдаланиш усули эди”. Бу қарашларини Гхош ўзининг Интеграл йога ва унинг мақсади асарида батафсил ёритиб кўрсатди.

Мен шу ерда чуқур ўйлаб қоламан: Ҳиндистон мустақил бўлиши учун бутун бир миллат ўзининг бирдамлигини кўрсатди. Айниқса файласуф олимларнинг ўрни бекиёсдур. Ганди, Тагор, Тилак ва менинг тадқиқот ишим мавзусидаги Гхош, булар миллатнинг бирдамлигини таъминлаш мақсадида халқни шундай нозик томонидан бордики халқ буларнинг қарашларини умуман инкор қилаолмай қолди яъни, улар қадимги ҳинд диний таълимотларидаги ғоялардан устамонлик билан фойдаланди. Ганди “Сатияграха” бировга озор бирмаслик, юзингга бир тарсаки туширса иккинчи юзингни ҳам тут. Гхош: Интеграл йога ва миллий таълим концепцияси, бу усуллар ҳақиқатан ҳам ўз таъсир кўчини кўрсатди ва Ҳиндистон ўз мустақиллигини 1947 йили қўлга киритди.

Агарда мустақил Ўзбекистонимизга кучли маънавий ғояга эга бўлган ташқи сиёсий босим кучайса ёки ташқи кучлар зурлик ишлатиб босиб олунгидек бўлса биз қайси кучли файласуфларимизнинг ғояларига таянишга, таянганда ҳам бу ғоя миллатни бошини бир қилишга қодир эканлигига ишонгим келади. Аммо бу жуда қийин деб ўйлайман.

Гхош ўзининг таълим концепциясида фарзандларимизни тарбиялашда қадимги ҳинд диний таълимотларидан фойдаланиб уларга таълим билан бирга диний – ахлоқий тарбия беришни ҳам илгари суради. Биз ҳам фарзандларимизга таълим беришда албатта ўз миллий ғоямизни яратган ҳолда таълимга киритишимиз ва диний таълим тарбияни ҳам албатта ёшларга етказимиз лозим. Ана ушандагина кучли мустақиллик ғоясига эга бўлган ватанпарвар ёшларни тарбиялашимиз мумкин.

1901 йилда мутафаккир 29 ёшида Мериалин Девига уйланади, ҳаётининг маънавий қисмини бирга ўтказишга қарор қилди. Лекин ҳаёт бир текис бўлмаганидек унинг ҳам ҳаёти яхши тўла туқис ўтмади. Гхош рафиқасига ёзган хатида буни пайқаш қийин эмас, “менинг ҳаётимда барча ишлар бир текис эмас, ҳамма нарсалар ғайриоддий туюлмоқда” деб тушунтиради. Файласуф ижодини ва фалсафасини нотўғри тушунган Мериалин уни ёлғиз қолдириб ташаб кетди ва ажрашишди. Шри Ауробиндони фалсафасини тушунмаган одам, психологик жиҳатдан ақли паст деб билади. Тўғрида ҳар бир инсонни ўзини тенгқурлари ва тенгдошлари бўлади. Сенинг фикларингни тушунмаган ва билмаган киши давранга мос эмасдир. Мериалин ҳам файласуф ҳаётига ва даврасига киролмади шунинг учун ҳам, уларнинг ҳаёт йўллари бирга туташмади.

Бу пайтларга келиб у Буддизим таълимотининг чуққиси бўлмиш нирвананинг энг юқори ҳолатига этиб борди ва бу унинг эволюциясининг энг юқори қисми эмас бошланиш нуқтаси деб ҳисоблар эди. Шунинг учун мутафаккир тинимсиз ишлар, мақолалар ёзар, сиёсий маърузалар ўқиб газеталарда ўз чиқишларини чоп этиб борарди. “У онгни энг юқори нуқтаси яъни Superconscious билан алоқа боғлаганини ва ёзаётган барча мақолалари, асарлари ва китоблари менинг бошимга ундан яъни олий ондан келаётганини айтади”. Бу ерда Гхош Нирвананинг асл моҳиятидан бироз четлашганини кўришимиз мумкин яъни Нирвана – тинчлик руҳий тананинг бу дунё азоб укубатларидан ҳоли бўлиши эмас балки инсон онгининг энг юқори чуққиси чиқиши ёки билимлар хазинасининг эндигона очилиши ва уни сарфи сингари.

ХУЛОСА

Хулосаларимиз шуни кўрсатадики, Гхошнинг Интеграл йогаси бу – инсонларнинг барча табақалари учун хос бўлган Худойи Таоланинг олдида бирликка еришишга имкон берадиган Йогадир. Бунда мутафаккир ҳинд жамиятининг энг оғир нуқтаси бўлган табақалинишни умуман рад этадиган усуллардан

фойдаланиб, одамлар онгига барча инсонлар бирдек ҳуқуққа ва бирдек насл – насабга тенглигини ҳамда Худонинг олдида бир хил мавқега егалигини кўрсатиб ўтади. Бундай таълимотлар ҳинд файласуфларининг кўпгина қарашларида учрайди яъни табақаланишга қарши ғоялар, файласуф ҳам инсонлар ҳар қандай насл насабидан қатъий назар оллоҳ олдида ҳамда ҳаттоки жамиятда тенглигини исботлашга ҳаракат қилади. Лекин ҳануз ҳинд жамиятининг энг оғрикли нуқтаси бўлиб келаётган ва Ҳиндистонни ривожда тўсиққа айланиб қолган бу ҳолат ҳинд ҳукуматини ташвишга солиб келмоқда.

REFERENCES

1. Мартынов Олег Вадимович, Бережнова Ольга Викторовна Педагогические идеи индийского философа Ауробиндо Гхоша. *Azimuth of Scientific Research: Pedagogy and Psychology*. 2019. Т. 8. № 3(28)
2. Величенко А. Е.. Эволюция религиозно – философских взглядов Ауробиндо Гхоша. Диссертация насоискание ученой степени кандидата философских наук. Санкт - Петербург. 1999.с.16
3. Ауробиндо Гхош. Йога и цель эволюции//Метафизические исследования. Выпуск 8.СПб.,1998. с.89
4. М.Н.Ҳасанов, А.А.Азимбаев, Ҳалилов Ў., & Каримов Б. (2022). АБУ НАСР ФОРОВИЙНИНГ ШАХС МАЪНАВИЙ КАМОЛОТИГА ДОИР ҚАРАШЛАРИ . *JOURNAL OF NEW CENTURY INNOVATIONS*, 4(3), 147–153. Retrieved from <http://wsrjournal.com/index.php/new/article/view/629>
5. Рахимова, М. И., & Хасанов, М. Н. (2020). Роль среднеазиатской философии в развитии мировой и европейской науки. *Вестник науки и образования*, (4-1 (82)), 38-41.
6. Н. Ж. Назарова & М. Н. Ҳасанов (2022). ТАЛАБАЛАРДА БЎШ ВАҚТДАН САМАРАЛИ ФОЙДАЛАНИШ КЎНИКМАЛАРИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ. *Academic research in educational sciences*, 3 (6), 752-758.
7. Миршод Нўмонович Ҳасанов (2022). ЯНГИ ЎЗБЕКИСТОН ТАРАҚҚИЁТИ БОСҚИЧИДА ЁШЛАРНИНГ МАЪНАВИЙ ВА МАДАНИЯТИНИ ЮКСАЛТИРИШНИНГ УСТИВОР ВАЗИФАЛАРИ. *Academic research in educational sciences*, 3 (6), 791-798.
8. М. Н. Ҳасанов, С. У. Бошмонов, & Т. О. Жонибеков (2022). АБУ НАСР ФОРОВИЙНИНГ ИЛМ-ФАНЛАР ТАСНИФИДА АҲЛОҚИЙ ВА ДИНИЙ ҚАРАШЛАРИНИНГ ТАҲЛИЛИ. *Academic research in educational sciences*, 3 (TSTU Conference 1), 608-613

